

Mennesker og guder ved Sortehavets kyster

*Redigeret af Pia Guldager Bilde
og Jakob Munk Højte*

DANMARKS GRUNDFORSKNINGSFONDS
CENTER FOR SORTEHAVSSTUDIER

AARHUS UNIVERSITETSFORLAG 2004

MENNESKER OG GUDER VED SORTEHAVETS KYSTER

© Aarhus Universitetsforlag 2004

Omslag, layout og kort: Jakob Munk Højte.

Forsidebilledet: senhellenistisk gemme af karneol med afbildning af Tyche og Mēn. Billedet venligst udlånt af Staatliche Münzsammlung, München.

Bagsidebilledet: dorisk antetempel i Pantikapaion (Svitaševa 1999, fig. 1).

Bogen er sat med Stone serif
og trykt hos Narayana Press, Gylling

ISBN 87 7934 133 0

DANMARKS GRUNDFORSKNINGSFONDS

CENTER FOR SORTEHAVSSTUDIER

Bygning 328

Aarhus Universitet

8000 Århus C

www.pontos.dk

Guderne i Chersones: Parthenos og Herakles

Vladimir F. Stolba

1. Parthenos

Det tauriske Chersones grundlagt fra Herakleia Pontike er den eneste græsk doriske koloni i det nordlige Sortehavsområde, som blev anlagt under den store koloniseringsbølge. Placeringen af den nye koloni i det vilde og bjergrige landskab behersket af taurernes øverste gudinde, af Herodot (4.103) blot benævnt *Parthenos* (jomfruen), var årsag til, at denne gudinde blev indoptaget som hovedguden i den nye bys pantheon. Herodot siger endvidere, at taurerne selv kaldte hende Ifigeneia, datter af kong Agamemnon.

Vidnesbyrd om hendes tilbedelse i Chersones er mangeartede om end ikke mangfoldige. I den berømte Chersonesiske Ed, som hører til blandt de tidligste epigrafiske belæg for hendes tilbedelse, optræder hun i opremsningen af guder efter Zeus, Gaia og Helios men før de øvrige olympiske guder og gudinder (*IOSPEI*², 401).

Ifølge den græske forfatter Strabon (7.4.2) og lokale indskrifter havde Parthenos en helligdom med et tempel, andre og et kultbillede. Strabon nævner tillige et forbjerg kaldet Parthenion med en helligdom og et kultbillede, som lå 100 stadier fra byen. Denne oplysning sammenholdt med de antikke litterære beretninger om Ifigeneia har opmuntret generationer af rejsende og arkæologer til at lede efter ruinerne af Parthenos' tempel uden for byen. Givet den oplyste afstand fra byen er den mest sandsynlige kandidat Kap Fiolent (Fig. 1), som ligger omkring 23 km fra Chersones, hvis man følger kysten. Allerede den Schweiziske rejsende Fr. Dubois de Montpéreux kunne i det 19. århundrede med overbevisning sige, at hvis templet ikke lå her, ville han ikke vide, hvor han ellers skulle lede, og senere forskere har generelt ikke stillet spørgsmålstegn herved. Stedets storslåethed har i nyere tid ledt til påfund af antikt klingende navne såsom Dianas Grotte og Orestes' og Pylades' Klipper, som ikke blot er møntet på besøgende turister, men nok så meget skyldes oprigtig beundring for stedets skønhed.

Fig. 1. Kap Fiolent, hvor Parthenos' helligdom med et kultbillede måske kan lokaliseres (JMH april 2004).

Desværre kan vi kun sige meget lidt om det tempel til Parthenos, som lå inden for bymuren, da vi hverken har vidnesbyrd om dets præcise placering eller om dets udseende. Sandsynligvis lå det på byens akropolis, hvor også flere indskrifter med reference til Parthenos' tempel er fundet. Fra det 3. århundrede f.Kr. og fremefter nævner dekretter og offentlige dokumenter, at disse blev opsat i templets forhal. To marmorfragmenter i museerne i Chersones og Odessa tilhører sandsynligvis begge et alter fra overgangen mellem 4. og 3. århundrede f.Kr. skænket til gudinden af Pasiadas, søn af Artemidoros, mens han var præst og byens eponyme embedsmand (Fig. 2). Vi ved tillige fra et æresdekret på en base til en statue af Diofantos, at denne statue skulle opstilles i helligdommen mellem altrene for Parthenos og Chersonas (*IOSPE I*², 352).

Parthenos blev ligeledes tilbedt i byens nære *chora* (opland) på Herakleia-halvøen, og hun havde blandt andet en helligdom i det såkaldte Strabons Chersones, som lå på det smalleste sted på Majak-halvøen. Udgravninger her har blotlagt mange terrakottafragmenter samt et stenalter opsat i et stort rum på over 90 m². Ud fra det fundne materiale kan vi konkludere, at helligdommen var viet til Dionysos, Herakles og Parthenos.

På baggrund af det overleverede materiale kan vi udlede, at Parthenos altid blev opfattet som en skytsgudinde for byen og dens indbyggere. I det førnævnte dekret til ære for Diofantos fra perioden under Mithradates VI kaldes hun en

vedvarende beskytter af indbyggerne i Chersones (*ha dia pantos Chersonasitan prostatusa Parthenos*). Taurerne, som boede i randzonen omkring Chersones' nære *chora*, var en konstant trussel for byen. Hvor nærværende denne trussel var, illustrerer en indskrift fra det 3. århundrede f.Kr. (*IOSPE I²*, 343), som beretter om, hvorledes Parthenos mirakuløst reddede en gruppe indbyggere fra et angreb fra nærboende (*paroikountoi*) barbarer, mens de deltog i en religiøs fest uden for bymuren. At det ikke var den eneste gang, Parthenos trådte hjælpende til, antydes i dekretets niende linie, som I.I. Tolstoj (1918, 100, note) foreslår skal lyde: "... *kai palaji sōtheis di' [a]utan ...* (og tidligere frelst af hende)". En af måderne, hvorpå hun kunne gribe ind i den menneskelige verden, var gennem *epifanier*

eller guddommelige tilsynskomster. En beretning om alle hendes mirakuløse tilsynskomster blev skrevet af den lokale historiker Syriskos, søn af Herakleidas, i anden halvdel af det 3. århundrede f.Kr. – en bedrift byen ærede ham for med et æresdekret og en krans af guld (*IOSPE I²*, 344). Som jeg tidligere har foreslået, er det sandsynligt, at han dedicerede denne krans videre til Parthenos, for omtrent samtidig optræder en ny mønttype med et bekranset Parthenoshoved på byens bronzemønter (Stolba 1996, 11-20).

Serien af chersonesiske mønter fra midten af 4. århundrede f.Kr. med Parthenos kørende i firspand som reversmotiv (Fig. 3.6) kunne ligeledes være en afbildning af en tidligere epifani. En udførlig beskrivelse af en sådan tilsynskomst, som skete i hendes tempel umiddelbart før det afgørende slag mod de

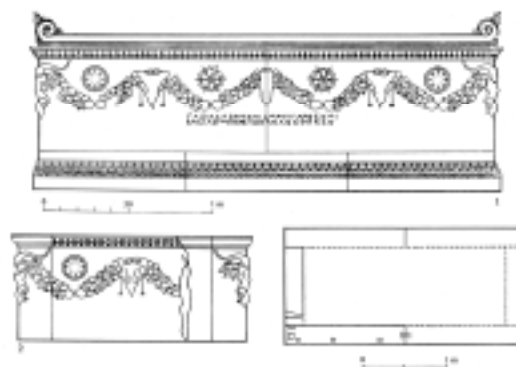

Fig. 2. Relief i Odessa arkæologiske Museum fra et alter skænket til Parthenos af Pasiadas, søn af Artemidoros (JMHS april 2004). Nederst: rekonstruktionsforslag.

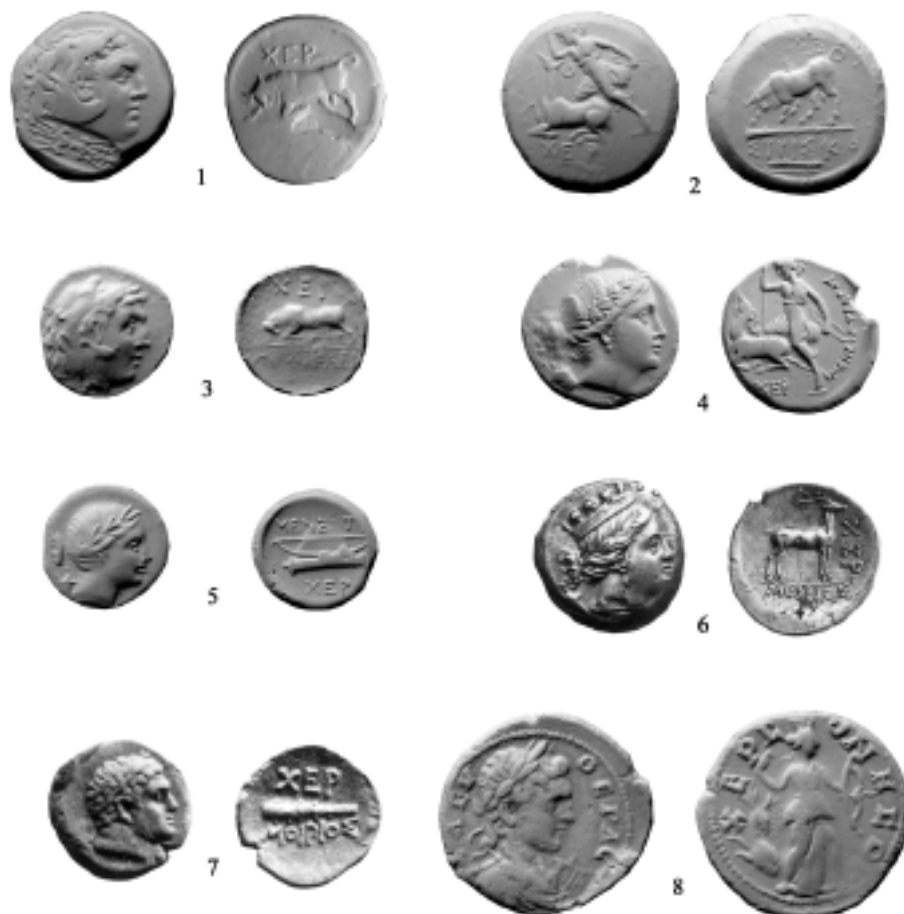

Fig. 3 (modsatte side). Mønter i forskellige denominationer slået i Chersones i det 4. århundrede f.Kr. 3.1-2, 6-8: bronze. 3.3-5, 9-13: sølv.

Fig. 4 (ovenfor). Mønter i forskellige denominationer slået i Chersones mellem det 4. århundrede f.Kr. og det 3. århundrede e.Kr. 4.2-3, 8: bronze. 4.1, 4-7: sølv. (VS 2004).

forenede skythiske og sarmatiske stammer, findes ligeledes i æresdekretet til Di-ofantos.

På baggrund af de førnævnte eksempler kan vi antage, at en dedikation fra Sopolis' kone Arkeso til en ikke nærmere defineret *sōteira* (frelser) indhugget på et marmoralter fra begyndelsen af det 3. århundrede f.Kr. faktisk ligeledes henviser til Parthenos (*NEPCh* II, 125).

Desværre ved vi endnu relativt lidt om den kalender, som blev anvendt i Chersones. Kun fem af månedernes navne er overleveret: Dionysios, Eukleios, Lukeios, Latoios og Herakleios (Surov 1960, 156; Solomonik 1976, 139). Når man tager den hyppige forekomst af navne såsom Parthena, Parthenios og Parthenokles i betragtning (*IOSPE* I², 351, 403A.13, 520; *NEPCh* II, 181; Kac 1994, nr. 70 & 105) og sammenholder det med, at man i byen fejrede en religiøs fest kaldet *Partheneia* (*IOSPE* I², 352), forekommer det imidlertid sandsynligt, at der blandt de endnu uattesterede måneder må findes en ved navn Parthenios.

Det bedste kildemateriale til Parthenos' ikonografi er ubetinget mønterne, idet byen over en periode på mere end sekshundrede år slog mønter med forskellige afbildninger af hende. Et nøjere studie af mønttyperne afslører visse forandringer i opfattelsen af gudinden, som må afspejle udviklingen i tilbedelsen af hende. Det er tydeligt, at den oprindeligt barbariske kult hurtigt fik en synkretistisk karakter med elementer af både græsk og ikke-græsk oprindelse.

På byens tidligste sølv- og bronzemønter dateret til første halvdel af 4. århundrede f.Kr. er hun afbilledet som en ung pige iført hårnet (*kekryphalos*) eller et hårband omkring sit flagrende hår (Fig. 3.1-5). På dette tidspunkt ses ingen særlige attributter eller kendetegn for gudinden, men snart herefter begynder ligheder med Artemis at kunne spores. Denne tilnærmelse til Artemis' ikonografi bliver dog aldrig til en fuldstændig sammensmeltning af de to gudinder. Den første forandring kan observeres på de store bronzemønter fra tiden omkring midten af det 4. århundrede f.Kr., som viser gudinden med en pil i hånden og en hjort ved sin side (Fig. 3.6). På en serie af bronzemønter slået mellem 330 og 320 f.Kr., der forblev i cirkulation indtil slutningen af århundredet, ses en knælende Parthenos med en bue i den ene hånd og en pil i den anden (Fig. 3.8), og herefter bliver bue og kogger gudindens faste kendetegn (Fig. 3.9-13, 4.2, 4.4-5, 4.8).

I slutningen af 4. århundrede f.Kr. fremkommer en ny mønttype med Parthenos som hjortedræber. Dette motiv blev uden ændring gentaget i hele det følgende århundrede og endog genoptaget 400 år senere (Fig. 3.10, 3.12, 4.2, 4.4), hvilket lader formode, at der er tale om en gengivelse af en bestemt statue, som sandsynlig var opstillet i hendes tempel (Zograf 1922, Bilde 2003). Hermed var udviklingen af Parthenos' ikonografi i hovedsagen tilendebragt.

En yderligere ikonografisk detalje på mønterne, som bør bemærkes, er den periodiske tilstedeværelse af en bekranset Parthenos. Hvad kan denne tilsyneladende sporadisk forekommende variation af mønttypen skyldes? Da den netop ikke er konsekvent anvendt, kan den ikke forklares som et dekorativt element. Vi ved fra lignende eksempler fra Athen, Korinth, Ambrakia, Syrakus og andre byer, hvor mønttyper pludselig udviser variationer, at disse ændringer som oftest falder sammen med vigtige begivenheder i byernes historie (Stolba 1996, 13-15). Det samme kan muligvis også være tilfældet i Chersones. Forekomsten af den bekransede Parthenos kan således måske sættes i forbindelse med ekstraordinære hændelser såsom militære sejre, frelse af byens indbyggere fra barbariske overfald, store donationer til templet og så videre, som igen meget vel kan være forbundet med gudindens *epifani*. En sådan sammenhæng forekommer i hvert tilfælde oplagt med hensyn til de to 3. århundredes dekretter til Parthenos (*IOSPE I*², 343) og Syriskos (*IOSPE I*², 344) nævnt ovenfor. Forsiden af chersonesiske sølvdrakmer fra midten af 2. århundrede f.Kr. viser Parthenos med en murkrone på hovedet (Fig. 4.6), og det peger på, at hun på dette tidspunkt tillige blev opfattet som en byguginde eller Tyche.

2. Herakles

Det ville være overraskende, hvis der blandt Chersones' guder ikke også fandtes nogen, som var blevet medbragt fra moderbyen Herakleia. Den førnævnte Chersonesiske Ed nævner sammen med de olympiske guder og gudinder desuden heroer, som beskyttede byen og dens chora, dog uden at specificere disse nærmere. Der kan imidlertid ikke herske nogen tvivl om, at Herakles, som havde givet navn til moderbyen Herakleia, var en af dem.

Hvad angår hyppigheden af motiver på mønterne overgås henvisninger til Herakles kun af Parthenos. Allerede på byens tidligste udmøntning ses Herakles' kølle, og den forbliver længe det vigtigste embleme på mønterne (Fig. 3.1-6, 3.11, 4.2, 4.7). Selvom Herakles iført løveskind forekommer hyppigt på mønter fra Herakleia Pontike fra slutningen af det 5. århundrede f.Kr. og frem, er det formodentlig ikke her, man skal lede efter inspirationen til Chersones' mønter fra slutningen af det 4. århundrede f.Kr. med samme motiv. Der er snarere tale om, at Chersones sammen med flere andre bystater i Sortehavsområdet imiterede sølv- og guldmønter fra Makedonien, som på dette tidspunkt var blevet det vigtigste magtcentrum i den græske verden.

I 3. til 2. århundrede f.Kr. alternerer afbildninger af Herakles eller hans kendetegn køllen med billeder af Parthenos på mønterne (Fig. 4.3-7), men i mod-

Fig. 5.1-2. Relieffer med afbildninger af Herakles. Til venstre (5.1) relief fra Saki med Herakles til bords holdende en *kantharos*, til højre (5.2) relief fra Panskoe I med en stående Herakles.

sætning til Parthenos vedbliver Herakles' popularitet ikke gennem århundrederne, i hvert tilfælde hvis vi skal dømme ud fra det numismatiske materiale. Allerede fra midten af 2. århundrede f.Kr. forsvinder han pludselig fra mønterne, og indtil den lokale udmøntning forsvinder endeligt i romersk tid findes ikke en eneste mønttype, der kan forbindes med Herakles.

Det kan næppe være tilfældigt, at Herakles' forsvinden fra mønterne tidsmæssigt stemmer overens med ødelæggelsen af både den fjerne og den nære *chora*, for netop i bosættelserne i oplandet findes de fleste vidnesbyrd for tilbedelse af Herakles. Sammen med Demeter og andre frugtbarhedsguder hører Herakles her bestemt til blandt de mest udbredte guder. Således befandt der sig i hushelligdommen i bygning U6 i bosættelsen Panskoe I sammen med evidens for tilbedelse af Demeter og Sabazios et kalkstensrelief med afbildning af en stående Herakles (Fig. 5.2). I modsætning til i byen, hvor fremstillinger af Herakles både som statuer og på relieffer er almindelige (Ščeglov 1994, 136-148), findes der i landområderne næsten udelukkende relieffer, som viser Herakles stående, hvilende eller liggende til bords. Der er kun fundet et enkelt kalkstenshoved fra en fritstående Heraklesstatue, nemlig i bosættelsen ved Mežvodnoe.

Fig. 6.1-2. Relieffer med afbildninger af Herakles. Øverst (6.1) relief fra Čajka, nederst (6.2) relief fra Mežvodnoe (JMH september 2002). Selvom Herakles-reliefferne fra Chersones' *chora* skal dateres omtrent samtidig, er der stor forskel i stil og kvalitet.

Relieffer lig det fra Panskoe er fundet på en række andre lokaliteter på det nordvestlige Krim såsom Čajka (Fig. 6.1), Saki (Fig. 5.1), bosættelsen ved Mojna-kisøen nær Kerkinitis samt et fra Mežvodnoe. Yderligere to relieffer fra Čajka er for nylig blevet offentliggjort af E. Popova og S. Kovalenko (1996, 63-71; 2000, 117-124) (Fig. 7.1-3). Til disse kan tilføjes et endnu upubliceret relief i museet i Černomorskoe også fundet i Mežvodnoe (Fig. 6.2). Så vidt jeg ved, er der ikke fundet tilsvarende relieffer på Herakleia-halvøen.

Alle reliefferne kan dateres til perioden fra slutningen af det fjerde til begyndelsen af det 3. århundrede f.Kr., hvilket falder sammen med den mest intense udnyttelse af byens *chora*. På trods af at reliefferne kan dateres inden for en relativt kort periode, udviser de stor bredde både i kvalitet, i omhyggelighed i udførelsen og i stil, og det kan derfor ikke udelukkes, at flere af dem er fremstillet lokalt på de steder, hvor de er fundet.

Fig. 7.1-3. Relieffer fundet i Čajka med afbildninger af en stående Herakles (Popova & Kovalenko 1996, 63-71; 2000, 117-124).

Terrakottastatuetter forestillende Herakles eller blot hans attribut køllen er mindre almindelige. Desværre er ingen statuetter bevaret intakt, men større fragmenter er i flere tilfælde fundet både på byens fjerne og nære *chora*, samt i byen selv (Belov 1970; Agrafonov 1997; Rusjaeva 2002). Her skal blot nævnes en terrakotta-kølle fundet på gården ved Vetrenaja Bugten, et fragment af en torso fra en stående Herakles i Belajus.

Fig. 8. *Kantharos* med dedikation til Herakles Soter fundet i bygning U7 i Panskoe I. Indskriften er det eneste sikre bevis for, at man i Chersones dyrkede Herakles som Soter (VS 1985).

Dedikationer til Herakles indridset på keramik forekommer i modsætning til Parthenos hyppigt på Chersones' bosættelser på det nordvestlige Krim. Den mest interessante stammer fra udgravningen af bygning U7 i Panskoe. I rum 97 nær det vestlige hjørne af hus 15, som regnes for hushelligdommen, blev der fundet en stor sortglaseret *kantharos* (Fig. 8) med en indridset dedikation til Herakles Soter (frelseren) (Stolba 1989). Denne indskrift bevidner for første gang, at Herakles blev dyrket i Chersones under tilnavnet Soter. Det eneste sammenlignelige fund er to graffitifragmenter fra det 4. århundrede f.Kr. fra Chersones, som lyder: "...] [...]" og "...] [...]". Solomonik tolkede oprindeligt disse som dedikationer til Zeus Soter, men de refererer snarere til Herakles. For i modsætning til i Olbia og i Det bosporanske Rige var Zeus nemlig aldrig særligt populær i Chersones, og dedikationer til Zeus og Zeus Soter kendes herfra ikke tidligere end det 2. århundrede e.Kr.

Brugen af personnavne samt byens kalender bidrager også til vores forståelse af betydningen af Herakles i Chersones' religiøse liv. Som allerede nævnt bar en af månederne i den lokale kalender navnet Herakleios. Det er højst tænkeligt, at denne kalender var medbragt fra moderbyen Herakleia. Som forventeligt er afledninger af månedens navn eller direkte af Herakles' navn blandt de mest udbredte i byen. For eksempel optræder navnene Herakleios, Herakleidas og Herakleodoros hyppigt blandt byens borgere. Modsat forekomsten af Herakles på mønterne fortsætter brugen af sådanne navne også i hellenistisk og romersk tid.

3. Konklusion

Parthenos og Herakles nød begge stor popularitet i Chersones. Den markante forskel, vi kan registrere med hensyn til de to kulturs geografiske og kronologi-

ske udbredelse, må for mig at se afspejle deres forskellige indflydelsessfærer eller ansvarsområder. Herakles blev ikke kun betragtet som beskytter af byen men i mindst lige så høj grad af byens landbrugsland, der jo i sidste ende også sikrede byen dens eksistensgrundlag. Modsat synes manglen på evidens for tilbedelse af Parthenos fra Chersones' fjerne *chora* at indikere, at hun udelukkende var gudinde for byen og dens nærmeste opland. Hun må altså have været gudinde specifikt for den lokalitet, hvor kolonisterne bosatte sig efter at have fordrevet den oprindelige tauriske befolkning. Da man overtog landet, optog man også denne barbariske gudinde i den græske pantheon, og hun forblev populær – ikke mindst efter Euripides' teaterstykke om Ifigeneia og den deraf følgende spredning af kulten. Dette må samtidig være forklaringen på, at Parthenos aldrig helt smelter sammen med den græske gudinde Artemis.